УДК 159.9.072.5:303:304.444:1 *Олександр Соколов*

СОЦІАЛЬНИЙ КОНСТРУКТИВІЗМ ЯК МЕТОДОЛОГІЯ ГЕНДЕРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У МЕЖАХ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ПАРАДИГМИ

Висвітлюється проблема дослідження утворення гендерних моделей як специфічного аспекту соціальної реальності за допомогою методології соціального конструктивізму. Визначається сутнісне трактування поняття «гендер» та яким чином можна розкрити його змістовне наповнення. Обґрунтовується правомірність застосування соціологічних теорій у соціально-психологічних дослідженнях.

Ключові слова: *стать, гендер, методологія, гендерні дослідження, соціальний конструктивізм, гендерна модель.*

The problem of the research in formation of gender models as a specific aspect of social reality by using the methodology of social constructivism. Determine the essential interpretation of the concept of «gender» and how to reveal itself to a researcher. Substantiates the legality of the use of sociological theories in social psychological research.

Keywords: *sex, gender, methodology, gender research, social constructivism, model of gender.*

Сьогодні психологічна наука володіє великим пластом емпіричних даних щодо соціально-психологічних відмінностей між представниками тієї чи іншої біологічної статі. Проте ці дані мало зосереджені на відкритті сутнісних механізмів утворення та передачі гендерних уявлень саме як результату діалогічного взаємовпливу системи «соціально-культурне середовище – людина».

Мета статті – висвітлити особливості соціального конструктивізму як методологічного підходу до гендерних досліджень у руслі соціокультурної парадигми.

Сучасна людинознавча наука розрізняє поняття «стать» (англ. – sex) і «гендер» (англ. – gender). Поняття статі використовується для позначення тих анатомо-фізіологічних (тобто біологічних) особливостей людей, на основі яких людські особини визначаються як чоловіки або жінки. Поняття «гендер» використовується для позначення сукупності соціальних і культурних норм, які суспільство заохочує виконувати в людей залежно від їх біологічної статі.

Дискусії про детермінації психологічних відмінностей, пов'язаних із статевою приналежністю, до 90-х років XX століття відбувалися в рамках соціобіологічної парадигми. Статева диференціація тлумачиться як універсальний біологічний процес, який культура тільки оформляє й осмислює з тими чи іншими варіаціями. Анатомо-фізіологічні відмінності між статями «настільки очевидні», що зумовленість психологічних відмінностей біологічними факторами ставиться на перше місце [4].

Але ж якщо біологічні фактори статі всіх представників людства по суті інваріантні за основними параметрами, то звідки взялось усе світове різноманіття стандартів моделей соціальних характеристик жінок і чоловіків? Такий факт дозволяє висунути гіпотезу про те, що біологічна стать не єдина причина відмінностей соціальних атрибутів і ролей, які існують у різних суспільствах.

© Соколов О., 2014

Пізніше, з початку 90-х років XX століття, почалися дослідження нового рівня, які ґрунтувалися на соціокультурній парадигмі. У таких дослідженнях статева диференціація розглядається як результат соціалізації і впливів культури в напрямі освоєння конкретних соціальних ролей. Соціокультурні фактори створюють необхідні умови для навчання еталонним жіночим і чоловічим ролям [4].

Уявлення про все «чоловіче» або «жіноче» відносні: те, що в одному суспільстві вважається суто чоловічим, в іншому може визначатися як жіноче. Наприклад, кілт як предмет чоловічого одягу національної шотландської спільноти. Така форма одягу просто не буде сприйнята, наприклад, в арабських країнах.

Саме методологія соціального конструювання дає змогу визначити сутнісний зміст динаміки формування гендерних уявлень. Теоретичною базою цього підходу є наукова діяльність П.Бергера, Т.Лукмана, Е.Гофмана й Г.Гарфінкеля, у роботах яких стверджується, що гендер є певною сукупністю особистісних психологічних рис, роллю і продуктом особливого роду соціальної свідомості [3].

Концепція гендеру як соціокультурної детермінації, що має у своїй основі символічну інтерпретацію та соціально-історичну динаміку моделей (див.: Дж.Лорбер, С.Фаррелл. Социологический словарь, 1995), будується на теорії соціального конструкціонізму – соціологічна теорія пізнання, розвинена Пітером Бергером і Томасом Лукманом в їх книзі «Соціальне конструювання реальності» (The Social Construction of Reality, 1966). Метою соціального конструкціонізму є виявлення шляхів, за допомогою яких індивідууми й групи людей беруть участь у створенні соціальної реальності, яку вони сприймають [1].

На думку ряду дослідників, соціальний конструкціонізм є одним з напрямів конструктивізму. Якщо соціальний конструкціонізм розглядає динаміку самого феномену щодо соціального контексту, то соціальний конструктивізм вивчає особистісні процеси смислопокладання знання і досвіду в соціальному контексті. Тому соціальний конструкціонізм розглядається переважно як соціологічна теорія, тоді як соціальний конструктивізм відносять також і до психологічних концепцій. Як соціологічна теорія соціальний конструкціонізм схильний аналізувати як соціальні конструкції насамперед соціальні дії й соціальну активність. Соціальний конструктивізм, ґрунтуючись на конструктивістській епістемології, акцентує увагу на конструюванні знання, мови тощо. Незважаючи на відмінності, і соціальний конструкціонізм, і соціальний конструктивізм є комплементарними аспектами одного й того ж процесу, за допомогою якого люди в суспільстві створюють власний культурний світ, а отже, і самих себе.

Соціальний конструкціонізм виступає як соціологічне доповнення соціального конструктивізму. Оскільки диференціація цих теорій проходить лише на основі епістемологічних розгалужень, то ми можемо говорити про єдиний методологічний підхід, який досліджує як зовнішнє, так і внутрішнє в їх взаємовпливі одне на одного.

Соціальний конструкціонізм П.Бергера й Т.Лукмана послуговується поняттям «деконструкція» Жака Дерріди. Його позиція сформувалася в рамках постструктуралізму, тому в його методології деконструкція тлумачиться як процес розгадування метафор, розкриття їх внутрішньої логіки; значення кон-

струюється в процесі. Однак це не просте протистояння і протиставлення – це домінація одного щодо іншого. Як зазначає Ж.Дерріда, опозиції без підпорядкування не існує, і викриття змісту поняття полягає у виявленні його культурно-ідеологічного, культурно-відносного значення.

Поняття «деконструкція» хоч і розроблене Ж.Деррідою, проте воно сходить до поняття «деструкція», джерелом якого є філософська феноменологія Мартіна Хайдеггера й Едмунда Гуссерля. Із соціологічними аспектами феноменологічного вчення П.Бергер ознайомився під час докторського дослідження, науковим керівником якого був основоположник феноменологічної соціології Альфред Шюц. Протягом 1970–1980-х років відбувається трансформація соціального конструкціонізму під впливом Мішеля Фуко.

Фуко та його послідовники здійснили «наративний поворот» у суспільних науках. Це, зокрема, вплинуло на те, на чому формується соціологія наукового знання і зростаюча сфера наукознавства та вивчення технології (в англійській термінології – Science and Technology Studies, STS). Карина Кнорр-Цетіна (Karin Knorr-Cetina), Бруно Латур, Варрі Барнс (S.Barry Barnes), Стівен Вулгар (Stephen Woolgar) використовували принципи й методологію соціального конструкціонізму для встановлення зв'язку між тим, що в науках зазвичай називають об'єктивними фактами з процесами соціального конструювання.

Таким чином, у зазначеній парадигмі предметом наукового дослідження є роль соціального конструювання в детермінації змісту гендерної моделі. У контексті цієї парадигми важливу роль у розвитку та підтримці гендерної системи відіграє свідомість людей. Конструювання гендерної свідомості індивідів відбувається за допомогою розповсюдження й підтримки соціальних і культурних стереотипів та норм. За порушення таких приписів суспільство певним чином карає різними санкціями. Це й створює соціальну реальність, зокрема її гендерномоделюючий аспект.

Так, учені П.Бергер і Т.Лукман розглядають соціальну реальність і як суб'єктивну, і об'єктивну водночас. Вона відповідає вимогам об'єктивності, оскільки незалежна від індивіда. Проте соціальну реальність можна розглядати як суб'єктивний світ, позаяк вона повсякчас створюється людиною. Особистість постійно створює своє бачення соціального світу, засвоює досвід, ніби «пропускає через себе» об'єктивну реальність буденності, конструюючи власне бачення навколишнього життя, формуючи відповідні картини світу [1].

Соціальна організація, соціальний порядок, а також норми, вимоги, стереотипи щодо того, якими повинні бути чоловіки й жінки, конструюються не тільки через знання, мову, а й у процесі «інституціалізації» (термін П.Бергера й Т.Лукмана). Як відмічають дослідники, в основі останньої лежить габітуалізація, седиментація, традиція і реїфікація. Габітус – це образ дії, який увійшов у звичку, а габітуалізація, відповідно, є призвичаєнням. Седиментація передбачає процес «осадження», перехід у «внутрішнє», тобто в досвід. Традиція – це процес успадкування поколіннями набутого досвіду, завдяки чому відбувається інституціалізація ролей. За допомогою ролей, як зазначають П.Бергер і Т.Лукман, інститути втілюються в індивідуальному досвіді. Реїфікація – це процес опред-

мечування соціальної реальності, який супроводжується перетворенням створеного людиною світу у світ «нелюдський», «дегуманізований», «світ речей» [1].

Наступним важливим механізмом і засобом конструювання соціальної реальності є легітимація, яку П.Бергер і Т.Лукман розглядають як «смислову об'єктивацію порядку». Легітимація, як вони вважають, створює нові значення, які слугують інтеграції тих значень, які вже властиві різним інституціональним процесам. Отже, конструктивістські ідеї П.Бергера й Т.Лукмана дають підстави розглядати соціальну реальність, яка створюється індивідами в процесі інституціалізації. Дослідники обстоюють думку, що структура соціальної реальності конституюється суб'єктивними значеннями [3]. Тому виходить, що гендерний аспект соціальної реальності утворюється як умовно менш усвідомленою діяльністю індивідів (через наслідування вже сталих традицій актуальної культури), так й умовно більш усвідомленою (наприклад, вибір із переліку можливих варіантів на основі актуальної культури).

Отже, з погляду цієї теорії, гендерні моделі є результатом процесу інституціалізації, а гендерний аспект соціальної реальності можна розглядати як об'єктивний і суб'єктивний одночасно.

У драматургічному інтеракціонізмі І.Гофмана гендер трактується як результат соціальної взаємодії й одночасно його джерело. Стверджуючи, що гендер створюється щохвилинно, тут і тепер, дослідники доходять висновку, що для розуміння його основ потрібно звернутися до аналізу мікроконтексту соціальної взаємодії [6]. Щоб осмислити процес конструювання гендеру в конкретній ситуації міжособової взаємодії, І.Гофман уводить поняття «гендерного дисплея». Гендерний дисплей – це різноманітність проявів статевої належності, що виявляється на рівні міжособового спілкування. Він знаходить відображення в тілесній ідіомі, символіці, стилі та змісті спілкування. Ім'я, зовнішній вигляд, тембр голосу, манера спілкування і рухів, стиль вираження почуттів – усі ці численні прояви утворюють гендерний дисплей, який дає можливість ідентифікувати співрозмовника як чоловіка або жінку [6]. Однак гендерний дисплей, як уявлення про статеву належність у взаємодії, досить тонкий і складний, а тому його використання не може зводитися тільки до окремих реплік, костюмів, антуражу. Як зазначають К.Уест, Д.Зіммерман, уся цілісна картина (атрибути іміджу) – складають дисплей гендеру [2]. Отже, дисплей гендеру – це не просто зовнішні прояви статевої належності, а більш складне утворення, яке постійно доповнюється новим змістом, може реконструюватися й визначає самовиявлення особи [3]. Гендерний дисплей має більш сталі характеристики, котрі важко піддаються змінам (наприклад, колір одягу обов'язково чорний), і менш сталі характеристики, які легше піддаються змінам (наприклад, колір одягу обов'язково чорний, але можна одягтися або в штани, або в спідницю).

Засоби, які використовуються в суспільстві для вираження належності до статі, І.Гофман називає формальними конвенційними актами. Вони є моделями доречної в конкретній ситуації поведінки, що сприяє збереженню і відтворенню норм повсякденної взаємодії [3]. Хоч така ситуаційна поведінка може бути не відрефлексованою індивідом, проте ця поведінка буде повторюватися щоразу.

Різні суспільства, соціальні групи, різні соціальні ситуації передбачають різні конвенційні форми гендерного дисплея, а тому демонстрація дисплея – це не природний вияв людського Я, а гра за правилами. Змінюються правила, ролі – змінюється й дисплей [3]. А вже в зміні таких правил й актуалізується роль суб'єктивних інтерпретацій самої людини. Вона, послуговуючись своєю власною системою оцінки, може як опиратися новому, так і додатково проявити ще інші можливі варіанти нового в певних межах.

Як підкреслюють К.Уест і Д.Зіммерман, конструювання гендеру охоплює комплекс соціально контрольованих дій, метою яких є вираження чоловічої або жіночої природи [2]. Розглядаючи гендер як здійснення, як досягнуту якість ситуативної поведінки, представники етнометодологічного напряму ілюструють перехід поведінки індивідів з індивідуального рівня на рівень взаємодії і вихід на інституційний рівень. Вони зауважують, що, з одного боку, гендер створюють індивіди, а з іншого боку, – це творення зумовлене ситуативно, оскільки відбувається в контексті реальної чи віртуальної присутності інших, які, як передбачається, орієнтовані на його творення. Тому дослідники вважають, що гендер слід розглядати як емерджентну характеристику соціальних ситуацій, як результат й одночасно причину різних соціальних відносин, як засіб легітимізації одного з найбільш фундаментальних розподілів у суспільстві [3]. Тут важливо буде врахувати співвідношення міри осуду чи схвалення на різних рівнях соціальної взаємодії. Одна й та сама властивість може осуджуватися на мезорівні, але схвалюватися на макрорівні.

Отже, у рамках теорії І.Гофмана, завдяки мікроконтексту взаємодії, стає можливим побачити, як конструюється гендер, що зводиться до демонстрування дисплеїв, конвенційних актів, які впливають на формування дисплеїв інших учасників взаємодії. Гендерний дисплей є конвенційним і відтворює соціальний порядок, який ґрунтується на уявленнях про чоловіче й жіноче в тій чи іншій культурі [3]. Проте об'єктивне схвалення гендерного дисплея одного індивіда малими чи великими групами далеко не вирішальне. Самостійний аналіз результатів власних реакцій на ситуації теж впливає на вибір того чи іншого гендерного атрибута.

Гендерні моделі як результат процесу міжособистісної взаємодії й одночасно її джерело розглядаються в етнометодології Г.Гарфінкеля. Автор етнометодологічної теорії для пояснення механізмів конструювання гендеру вводить поняття «фонові очікування» і «рефлективність». Фонові очікування – це уявлення соціального суб'єкта, подані у формі правил дій (поведінка, розуміння, пояснення і т. ін.). Дослідник оперує поняттям соціальної структури, яка впливає на свідомість індивіда через фонові очікування, під якими мають на увазі соціально схвалювані настановлення на ті чи інші дії, що можуть не усвідомлюватися й не піддаватися рефлексії самими діячами. Уведення категорії соціальної структури дає змогу розкрити зв'язок між фоновими очікуваннями та соціальним досвідом, які конструюються в процесі міжособистісної взаємодії. Тому фонові очікування розглядають як своєрідну соціально-культурну квінтесенцію соціальних взаємодій. Вони очевидні, але непомітні, не усвідомлені учасниками взаємодії та інши-

ми членами суспільства. Однак фонові очікування сприймаються не пасивно: індивіди надають їм особистісного, практично раціонального смислу, можуть переробляти їх, а інколи й суттєво деформувати [5]. Іншими словами, фонові очікування спрямовують соціальну взаємодію, визначають характер комунікації, залишаючи при цьому можливість для власної творчої активності [3]. Отже, ми знову зіткнулися з тим, що дослідники звертають увагу на конвергенції об'єктивного й суб'єктивного при створенні гендерного аспекту соціальної реальності.

Таким чином, соціальна дійсність створює і відтворює саму себе, народжується все з тих самих суб'єктивних актів, завдяки рефлексивності індивідів. Рефлексивність передбачає виникнення соціальних структур у процесі їх суб'єктивної інтерпретації. Розуміння соціальної реальності приходить не через прийняття загальних культурних норм і цінностей, на чому наполягали М.Вебер і Т.Парсонс, а конструюється зсередини. Це не означає, що соціальний порядок є продуктом власної спонтанної активності індивідів, який виходить саме таким, яким його створили самі учасники соціальної взаємодії, а, безумовно, з урахуванням набутих раніше правил, знань, досвіду, які були отримані від своєї культурної групи [3]. Тобто традиційна актуальна культура виступає базою для можливих наступних змін соціальної реальності в певному напрямку.

У процесі виховання сім'я (в особі батьків і родичів), система освіти, культура в цілому за допомогою різних соціальних (наприклад, право) і культурних механізмів (приміром, через ЗМІ) формують певні правила поведінки, упроваджують у свідомість людей гендерні моделі, які відображають уявлення про те, хто є «справжній чоловік», а хто є «справжня жінка». Пізніше індивіди можуть реконструювати зміст отриманих раніше зразків (наприклад, молоді люди, які належать до певної субкультури чи контркультури).

Висновки. Отже, ми бачимо, що в соціокультурній парадигмі поняття «гендер» позначає, по суті, і складний соціальний процес формування (конструювання) суспільством відмінностей у чоловічих і жіночих ролях, поведінці, ментальних й емоційних характеристиках, і сам результат – теоретичний конструкт гендеру.

Таким чином, у зазначеній парадигмі предметом наукового дослідження є роль соціального конструювання в детермінації змісту гендерної моделі. Звертається увага на соціальну, культурну оцінку й інтерпретацію змісту гендеру, те значення, яке надає суспільство цим моделям. Основою гендерних досліджень у соціокультурній парадигмі є не просто опис різниці в статусах, ролях та інших аспектах життя чоловіків і жінок, а опис глибинних соціально-психологічних механізмів формування гендерної моделі, яка утворюється в суспільстві через реалізацію гендерних ролей на різних рівнях взаємодії.

Разом з тим ні індивід, ні суспільство загалом не мають вирішальної сили в утворенні гендерної соціальної реальності. Процес творення і передачі гендерних моделей проходить на основі актуальної культури й використовує її як базу для майбутніх змін.

Отож ми можемо говорити про єдиний методологічний підхід, який досліджує як зовнішнє, так і внутрішнє в їх взаємовпливі одне на одного.

1. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : Медиум, 1995. – 323 с.
2. Клецина И. С. Психология половых различий в контексте гендерных исследований [Електронний ресурс] / И. С. Клецина // GrossVita № 2. Теория. Гендерный информационно-аналитический центр (ГИАЦ). – Режим доступу до журн. : http://giacgender.narod.ru/n2t2.htm.
3. Тодорів Л. Д. Конструювання гендерного досвіду особистості як методологічна проблема / Лариса Дмитрівна Тодорів // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / Ін-т соц. та політичної психол. АПН України. – К., 2011. – Вип. 25 (28). – С. 103–111.
4. Усачева Н. Теория и методология современных гендерных исследований [Електронний ресурс] / Наталья Усачева // GrossVita № 3. Методология. Гендерный информационно-аналитический центр (ГИАЦ). – Режим доступу до журн. : http://giacgender.narod.ru/n3m1.htm.
5. Garffinkel H. Studies in Ethnometodology / H. Garffinkel. – Englewood Cliffs, N.J. : Prentice-Hall, 1967. – 507 p.
6. Gofman E. Gender Display. From «Gender Advertisements: Studies in the Anthropology of Visual Communication» / E. Gofman // Goffman Reader. Lemert C. and Branaman A. – Blackwell Publ, 1997. – P. 208–227.

УДК 37.015.3 ***Любомира Пілецька***

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕПРИВАЦІЇ

У статті проаналізовано психологічні особливості соціалізації підлітків в умовах соціальної депривації. Виявлено, що під впливом депривуючого середовища процес соціалізації зазнає деструктивних впливів, які торкаються сфери спілкування, самосвідомості, емоційно-вольової сфери та ін. На думку автора, інтернатні заклади сімейного типу здатні максимально наблизити підлітка до родинного виховання.
Ключові слова: *підліток, соціальна депривація, «Я-концепція», соціалізація.*

This paper analyzes the psychological characteristics of adolescent socialization in terms of social deprivation. We found that exposure to environmental depryvuyuchoho socialization process undergoes destructive influences that affect the field of communication, self-awareness, emotional, volitional, and others. The author believes that family type orphanages are able to bring your teenager to family education.
Keywords: *adolescent, social deprivation, «self-concept», socialization.*

Українська держава переживає складні часи переосмислення цінностей, ломки стереотипів, утвердження правових засад громадянського суспільства. Зазначені процеси не можуть не позначитися на вихованні підростаючого покоління. Нова модель освіти в Україні покликана переорієнтувати навчально-виховний процес на становлення продуктивно мислячої, духовно здорової й творчої особистості, здатної розв'язувати проблеми сьогодення і майбутнього. Виховання та соціальне середовище нерозривно взаємопов'язані в процесі соціалізації особистості – підготовки її до життя в безперервно мінливому світі. Діти, які перебувають в родинному середовищі, відчувають постійний духовний су-

© Пілецька Л., 2014